

GOD IS NIET DOOD

© Mark Heirman / Houtekiet / Ten Have 2009
Uitgeverij Houtekiet, Vrijheidstraat 33, B-2000 Antwerpen
info@houtekiet.com
www.houtekiet.com

Uitgeverij Ten Have, Postbus 5018, 8260 GA Kampen
info@uitgeverijtenhave.nl
www.uitgeverijtenhave.nl

Omslag Jan Hendrickx
Zetwerk Intertext, Antwerpen

ISBN VOOR BELGIË 978 90 8924 054 5
ISBN VOOR NEDERLAND 978 90 7900 140 8
D 2009 4765 8
NUR 730

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze
ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or any other means, without written permission of the publisher

MARK HEIRMAN

God is niet dood

Over religie
en verlichting

Houtekiet / Ten Have
Antwerpen / Kampen

*Het evangelie is geen waarheid,
maar een vraagteken*

KARL BARTH

God is geen pleister, maar een wonde

JÜRGEN MOLTSMANN

Opgedragen aan mijn trouwste lezer,
Jozef d'Haenens

INHOUD

Woord vooraf 7

GANGMAKERS

- 1 Wat is verlichting? 13
- 2 Verre voorgangers 19
- 3 Een Griekse, geen christelijke erfenis 25

RIVALEN

- 4 In God is geen dwang 31
- 5 De theïst en de atheïst 37
- 6 Of ook religie redelijk kan zijn 43

LOTGENOTEN

- 7 Geen verlichting zonder wetenschap 49
- 8 De verlichte weg van de vooruitgang 55
- 9 De politieke verlichting en de mensenrechten 61

WORTELS		
10	De gangmakers van het universalisme	67
11	De wortels van het individualisme	73
12	Het dwaalspoor van de sacrale orde	79
FUNDAMENTEN		
13	De scheiding van kerk en staat	85
14	De scheiding van volk en staat	91
15	De scheiding van moraal en religie	97
VRIENDEN		
16	Overleven in een onttoverde wereld	103
17	Verlichting en revolutie	109
18	De industriële motor van de verlichting	115
VIJANDEN		
19	De twee gezichten van de romantiek	121
20	De conservatieve contrarevolutie	127
21	De verleiding van het collectivisme	133
PERSPECTIEVEN		
22	Kinderen van het wantrouwen	139
23	Een palmares voor het derde millennium	145
24	Geschapen naar Gods beeld en gelijkenis	151
	Lectuur	157

Woord vooraf

Kunnen geloof en verlichting nog door dezelfde deur? Veel mensen vragen me op lezingen wel eens wat ik daar zelf over denk, zeker als ik mezelf een verlichte gelovige of een gelovige verlichter noem. Voor de radicale uitersten van beide partijen is dat een contradictio in terminis. Maar zelfs gematigde verlichters en ruimdenkende gelovigen hebben het moeilijk met een project dat deze uitersten kan verzoenen. Want geloof en verlichting hebben de voorbije eeuwen zo hevig gebotst dat weinigen zich een verlicht geloof of een gelovige verlichting kunnen voorstellen.

Voor de gelovige tradities van joden, christenen en moslims was die botsing onvermijdelijk. Dat zijn niet alleen de enige religieuze tradities die slechts in één god geloven, het zijn tegelijk de tradities die het eerst en het meest door de verlichting uitgedaagd werden. Van alle rampen die deze monotheïstische tradities de voorbije duizend jaar zijn overkomen, was er geen die de gelovige samenleving zo diepgaand heeft geraakt en zo sterk heeft verdeeld als 'de eeuw van de verlichting'. In de achttiende eeuw, bedenk ik dan, is in Europa en de Noord-Atlantische wereld een nieuwe beschaving opgestaan, zonder precedent in de ons bekende geschiedenis. Bedenkers van die nieuwe beschaving waren de verlichters, hun belang-

rijkste instrumenten de steile ontwikkeling van wetenschap en technologie, hun zwaarste hefboom de industriële revolutie, hun grootste vijand de middeleeuwse nadruk op ‘gezag, geloof en traditie’. Een combinatie die het duidelijkst door de drie monotheïstische varianten werd gesmeed en geheiligd. Geen wonder dat de monotheïstische tradities zich het felst tegen die fundamentele vernieuwers verzet hebben.

Omgekeerd lieten de verlichters zich evenmin onbetuigd om vaak in eerste instantie de gevestigde religies op de korrel te nemen. Zij waren de gangmakers van de eerste seculiere beschaving sinds mensenheugenis, een nieuwe beschaving waarin geen plaats meer is voor een publieke religie die de hele samenleving nog kan worden opgelegd. De radicaalste verlichters waren atheïsten of zelfs antitheïsten. Nooit eerder speelden antitheïsten een zo prominente rol om de religies te bestrijden en zo mogelijk met wortel en tak uit te roeien. Toch waren gematigder verlichters de gangmakers van de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid, al werden ze zelfs op die weg door vele religieuze leiders al even heftig bestreden als door de radicaalste atheïsten. Want ook voor de gematigde verlichters was er geen publieke religie meer. Godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid impliceren nu eenmaal dat mensen en groepen – in vrijheid – zelf hun godsdienst kiezen en hun geweten volgen. Omgekeerd impliceren die vrijheden dat mensen in morele en religieuze aangelegenheden door geen overheid of hogere instantie gedwongen kunnen worden. Tot een zo ingrijpende ommekeer voelde geen meerderheidsreligie zich geroepen. Al in de achttiende eeuw stonden in de drie monotheïstische religies de eerste *fundamentalisten* op, gelovigen die het granieten fundament van een gelovige samenleving op het publieke forum – gezag, geloof, traditie – tegen deze nieuwlichters in bescherming namen.

In die termen ontbrandde een religieus-seculiere tweestrijd zonder precedent in het voorbije millennium, een strijd die de tegenstellingen ten top dreef en die pas door de wereldoorlogen – voorlo-

pig – beslecht zou worden. In Europa was het religieuze verzet tegen de verlichting het grootst in de katholieke kerk, overigens de enige wereldreligie met een uitgesproken hiërarchische structuur en een centraal leergezag. Maar andere kerken en religies voelden zich door het gedachtegoed van de verlichting vaak even sterk bedreigd. In de islamitische wereld gonsde het al in de achttiende eeuw van predikanten die eerder een terugkeer naar de zuiverste vorm van de islam preekten dan enige openheid voor veranderende tijden. En zelfs de joodse verlichting – de *haskala*, die aanvankelijk veel gehoor vond onder Europese joden – werd snel overvleugeld door de *chassidim*, opgestaan in dezelfde achttiende eeuw en in hetzelfde Europa als een beweging van religieus-orthodoxe vromen die tot op de huidige dag een terugkeer voorstaan naar de 613 geboden en verboden uit de joodse religieuze traditie.

Tot de kern van deze religieus-seculiere tweestrijd behoorden religieuze en levensbeschouwelijke verschillen, zowel voor de religies als voor de verlichters. Voor de religies, omdat het hun religieuze tradities waren die door de verlichters uit hun hengsels gelicht werden. Maar ook voor de verlichters, die er terecht van uitgingen dat religieuze en levensbeschouwelijke kwesties tot de kern van de verlichting behoorden. Omdat religies en levensbeschouwingen een reële of vermeende invloed op mensen en volkeren wordt toegeschreven die vele andere tegenstellingen kan verbreden of verdiepen. Te beginnen met de aloude spanningen tussen geloof en rede, geloof en wetenschap of geloof en politiek, die in ontelbare varianten door de centrale tegenstelling tussen geloof en verlichting heen blijven lopen.

Uiteindelijk vonden voor- en tegenstanders van deze titanenstrijd na de wereldoorlogen een voorlopig compromis in de wederzijdse aanvaarding van de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid, vrijheden die altijd al door de gematigde verlichters werden hooggehouden. Maar dat compromis kwam er niet van harte. Het werd door de radicale verlichters en door hun rabiaatste religieuze

tegenstanders hooguit als een wapenstilstand beschouwd, nooit als een vredesverdrag. In het laatste kwart van de twintigste eeuw zou een markante terugkeer van de religie, alweer even opvallend in de drie monotheïstische tradities tegelijk, het naoorlogse compromis weer op vele fronten doorbreken. Vijfentwintig jaar later, alsof de slinger van de generaties als vanzelf weer de andere richting uitgaat, volgde een even opvallende terugkeer van het atheïsme. Voorlopig is die terugkeer het duidelijkst in de Amerikaans-Angelsaksische wereld maar even opvallend in Nederland, waar het weer 'atheïstische manifesten' regent en 'de onredelijkheid' van religie weer hoog scoort. Alsof de uitersten van deze eeuwenoude tegenstelling tussen verlichting en religie zich herbewapenen voor deze zoveelste eindstrijd tussen goed en kwaad, waarheid en leugen, geloof en rede.

Vandaar dat vele waarnemers van oordeel blijven dat de kloof tussen verlichting en religie wel nooit gedicht zal worden. Dat gelovigen en vrijzinnigen altijd al tegenover elkaar stonden, sinds de joodse Makkabeeën al in de laatste eeuwen voor Christus de Griekse en hellenistische verlichters van hun tijd te lijf gingen, en ze wezenlijk onverzoenbaar blijven. En dat ze vroeg of laat opnieuw zullen botsen, nog harder dan voorheen. Omdat de radicale uitersten zich geen andere wereld kunnen voorstellen, laat staan een wereld waarin uiteenlopende religies en levensbeschouwingen vreedzaam en constructief kunnen samenleven.

Nochtans kon ik mij nooit van de indruk ontdoen dat we 'de uitersten' in dit schema te veel eer betonen. Alsof zij bepalen hoe gelovigen en ongelovigen zich tot elkaar verhouden. In feite gaat het aan beide kanten om vrij minieme fracties die, met wisselend succes, óf de religie óf de verlichting willen monopoliseren. Zo zijn de radicale verlichters, die in eerste instantie de religieuze tradities te lijf gaan, nauwelijks representatief voor de gematigde hoofdmoot van de verlichting, die met haar godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid veel meer bereikt heeft voor een democratische samenleving

dan de radicale brokkenmakers. Omgekeerd vormen gezag, geloof en traditie een veel recentere basis van de drie monotheïstische tradities dan radicale en fundamentalistische predikanten het doen voorkomen.

Gezag, geloof en traditie vormden de drievoudige basis van uiteenlopende middeleeuwse beschavingen. Evangelische waarden zijn het niet, bijbelse of islamitische waarden evenmin. Voor wie zich andere tijden herinnert, tijden waarin joden, christenen en moslims deze wereld wel degelijk vernieuwden, in plaats van de bestaande wereld te reproduceren. Ooit was het christendom zo vernieuwend dat het zelfs zijn joodse wortels achter zich liet, hoewel nog vrijwel alle toenmalige christenen joden waren. Idem voor de islam, die in de zevende eeuw van de christelijke tijdrekening kon bewerken wat geen jood of christen, nochtans al eeuwen actief op de handelswegen door het Arabische schiereiland, zich ooit had kunnen voorstellen: een laatste en beslissende openbaring, het fundament van een nieuwe religie en de unieke aanzet van een eerste Arabische beschaving. Als de monotheïstische religies zich van oudsher tot gezag, geloof en traditie beperkt hadden, waren er nooit christenen geweest, noch moslims.

Tegelijk waren de monotheïstische religies geen irrationele of onredelijke religies. Eeuwenlang gingen joodse, christelijke en islamitische wetenschappers hun eigen weg, zonder onoverkomelijke problemen steun zoekend bij hun ongelovige of andersgelovige tijdgenoten, in een tijd dat de joodse en islamitische wereld veel *verlichter* was dan de toenmalige christenheid. Later nam het christelijke Europa het vaandel van de redelijkheid over, voordat het laatmiddeleeuwse Europa, zoals de islamitische wereld en de joodse diaspora, 'het venster' van de rede weer zou sluiten. Dat deed het katholieke Europa vooral na de zestiende-eeuwse reformatie, het ingrijpendste maar tegelijk meest bedreigende schisma in de geschiedenis van het christendom. En die noodlottige kering liet zich, wat de katholieke wereld betreft, het duidelijkst voelen in de acht-

tiende ‘eeuw van de verlichting’. Het was de eerste eeuw sinds de vroege middeleeuwen dat in Europa geen katholieke denker nog de eerste viool speelde. Het kan geen toeval zijn dat de laatste katholieke middeleeuwer van Europees formaat, Erasmus, een tijdgenoot was van de grootste hervormers, Luther en Calvijn.

De hervormers waren nog geen verlichters in de gangbare betekenis van het woord. Maar ze stonden er dichterbij dan hun katholieke antipoden, die nauwelijks nog een positieve rol zouden spelen in de grote omwentelingen van het millennium. Om zich integendeel te verschansen in een verstarrende diep geloof gaandeweg elke zin voor vernieuwing zou ontnemen. Pas dan vormden gezag, geloof en traditie het drieluik waarachter de katholieke wereld zich zou verschansen om tegelijk de reformatie en de verlichting te keren.

De opzet van dit essay is relatief eenvoudig. Het is een pleidooi voor een gelovige verlichting en een verlicht geloof. Dat woordenspel zegt weinig over de fundamentele opties die zich aandienen. Tenzij joden, christenen en moslims zich herinneren dat ze veel langer in een polytheïstische dan in een monotheïstische wereld geleefd hebben. En ze daaruit de conclusie trekken dat de geest van de verlichting kerken en religies betere kansen biedt dan de middeleeuwse hiërarchie.

Het kan best, denk ik soms, dat het vandaag moeilijker is dan vroeger om als jood, christen of moslim in ‘een andere wereld’ te geloven. Toch hebben verlichters betere kaarten om die andere wereld te verkennen dan hun obscure voorgangers, die hooguit met geweld konden opleggen wat ze zelf nauwelijks konden doorgronden. Het klopt dat onze verstandelijke vermogens beperkt zijn. Maar die beperking lijkt mij in religieuze kwesties eerder een troef dan een handicap.

Wat is verlichting?

Geen denker heeft de geest van zijn tijd sneller en duidelijker verwoord dan de Pruisische filosoof Immanuel Kant uit Königsberg – thans het Russische Kaliningrad aan de Oostzee, een Russische enclave tussen Polen en Litouwen – die zijn vaderstad naar verluidt nooit heeft verlaten. Dat een denker zijn eigen tijd zo scherp kan doorgronden is redelijk uitzonderlijk. Termen zoals middeleeuwen of renaissance werden pas eeuwen later bedacht, toen de wereld waarop ze betrekking hadden al lang weer verdwenen was. Bovendien was Kant weliswaar een zeer productieve maar geen gemakkelijke klant. Zijn grote en omvangrijke *kritieken* van kennis en verstand, moraal en godsdienst behoren tot de moeilijkste geschriften van de achttiende eeuw. Alleen een uiterst beknopte tekst uit 1784, hooguit een tiental bladzijden, springt er in zelden geziene trefzekerheid uit: *Was ist Aufklärung?* ‘Wat is verlichting?’ Nooit is een verlichter er in geslaagd deze tekst in duidelijkheid te overtreffen.

‘Verlichting,’ stelde Kant in een notendop, ‘is het afleggen van de mens van zijn onmondigheid, die hij aan zichzelf te wijten heeft.’ Met onmondigheid bedoelde de Königsberger ‘het onvermogen om zonder leiding van anderen je eigen verstand te gebruiken’. En die onmondigheid hadden mensen zijns inziens aan zichzelf te wijten,

‘wanneer de oorzaak ervan niet aan een gebrek van het verstand, maar aan besluiteloosheid en gebrek aan moed ligt’. Omdat ‘het zo gemakkelijk is om onmondig te zijn’, en anderen je voorschrijven wat je mag denken of doen. *Sapere aude!* citeerde Kant de oud-Romeinse dichter Horatius. ‘Durf te weten.’ Durf je eigen verstand te gebruiken. Spreek voor jezelf, en laat je niet langer door anderen voorschrijven wat je behoort te denken. Kernachtiger kan het motto van de verlichting nauwelijks samengevat worden. Het was meteen de scherpste weerlegging van ‘gezag, geloof en traditie’ die enige verlichter ooit kon bedenken.

Nochtans was Kant geen Robespierre. In het pantheon van de verlichters was hij hooguit een kamerfilosoof, geen revolutionair. Het Pruisische koninkrijk van zijn dagen, waartoe ook Königsberg behoorde, had weinig last van hem. Weliswaar heeft hij de Franse Revolutie van 1789 verwelkomd, omdat hij als geboren republikein de centrale waarden van die revolutie – vrijheid, gelijkheid en broederschap – onmiskenbaar genegen was. In een ander essay van zijn hand, *Zum ewigen Frieden*, verwelkomde hij de republikeinse staatsvorm zelfs als het meestbelovende onderpand van ‘een eeuwige vrede’, omdat hij zich niet kon indenken dat ‘een wereld van republieken’ ooit nog oorlog zou voeren. Oorlog bleef in zijn ogen het ultieme argument van de koningen, *ultima ratio regum*, waartoe geen republiek – het werk van vrije en gelijke mensen – zich ooit zou lenen. Maar daar bleef het ook bij. Ofschoon hij het wel en wee van de Franse Revolutie nog vele jaren kon volgen – hij overleed pas in 1804 – heeft die revolutie zijn geordende leven als professor in Königsberg geen dag verstoord. Zelfs niet toen de Franse Revolutie al lang door Napoleon was omgesmeed tot een oorlogsmachine die geheel Europa met grof geweld een nieuwe orde zou afdwingen.

Nu was Kant niet de eerste verlichter. De ironie van de geschiedenis wil zelfs dat ‘het tijdperk van de verlichting’ in 1784 alweer voorbij was. Omdat de achttiende eeuw als de eeuw van de verlich-

ting pas in 1715 begon – na de dood van de Franse *Zonnekoning* Lodewijk XIV – en volgens diverse auteurs rond 1780 werd afgesloten. ‘Wat een verschil,’ mijmerde de Franse historicus Paul Hazard over de Franse overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw. ‘Rond 1680 dachten alle Fransen nog zoals Bossuet,’ de bisschoppelijke grootmeester van het koninklijke en kerkelijke absolutisme in het Frankrijk van de Zonnekoning. ‘Rond 1720 dachten alle Fransen zoals Voltaire.’ Dat laatste is allicht overdreven, maar het klopt dat Frankrijk in die jaren het zenuwcentrum was van een Europese ommekeer. Zelden kon de overgang van het ene naar het andere tijdperk zo precies gelokaliseerd worden. Bossuet, de welbespraakte bisschop van Méaux, was het kerkelijke sluitstuk van het Franse absolutisme, dat onder Lodewijk XIV zijn onbetwistbaar hoogtepunt vierde. Voltaire was wellicht de grootste of toch invloedrijkste Franse verlichter en de absolute doodgraver van het koninklijke en kerkelijke absolutisme.

Toch was Frankrijk nooit het enige centrum van de verlichting. Al in 1689 scheef de Engelse politieke filosoof John Locke zijn *Treatises of Government*, waarin hij het absolutisme aan de kaak stelde, omdat zijns inziens ‘alle mensen als vrije en gelijke wezens geboren worden’. Ook was Locke, nog vóór zijn Franse geestesgenoot Montesquieu, een vroege voorstander van ‘de scheiding van kerk en staat’ en ‘de scheiding der machten’, want ‘niet God had de ene mens boven de andere gesteld, maar de samenleving zelf’. Kortom, de samenleving had ook het recht ‘een onrechtmatige regering omver te werpen, als die de fundamenteelste rechtsprincipes met voeten zou treden’. De Engelsman Thomas Hobbes, een voorganger van Locke, kreeg al in 1666, als ‘godeloze atheïst’, de schuld voor de grote brand die Londen in puin legde, omdat hij in 1651 zijn *Leviathan* had gepubliceerd, waarin hij zijn rationalistische uitgangspunten ook een politiek gezicht gaf.

In een tijd dat de overgrote meerderheid van Amerikaanse kolonisten in Noord-Amerika nog van Engelse, Welshe, Schotse of Ierse

afkomst was, vond vooral Locke veel lezers in Amerika. Waar zijn revolutionaire bedenkingen gretig door de Amerikaanse *Founding Fathers* gelezen en gereproduceerd werden. Die *Founding Fathers* waren tijdgenoten van Kant en erfgenamen van Locke. In een tijd dat de Engelse kolonies in Noord-Amerika veruit de grootste Europese bevolkingsgroep buiten Europa vormden – circa 3 miljoen in 1776, aanzienlijk meer dan er ooit Spanjaarden of Portugezen naar Latijns-Amerika emigreerden – maakten *zij* het verschil. Niet in Europa, maar in Amerika zou de verlichting haar eerste en duurzaamste politieke succes oogsten.

Eigenlijk heeft Kant de gezagscomponent van ‘gezag, geloof en traditie’ niet uitgewist. Alleen heeft hij het gezag van geloof en traditie vervangen door het gezag van de redelijkheid of rationaliteit, zoals hij uitging van vrije en gelijke burgers. Want dat waren in zijn ogen de enige universeel menselijke kwaliteiten waarover in principe alle mensen en volkeren beschikten of waar ze allen naar hunkerden, als ze maar de moed hadden om ‘hun eigen verstand te gebruiken’. Onder de banier van de autonome en zelfs soevereine rede, autonoom omdat de redelijkheid zichzelf fundeert, soverein omdat er *in deze wereld* geen hogere instantie *is* die het gezag van de rede kan trotseren.

In die formulering was de verlichting een diepe en brede beweging met zowel politieke als religieuze, filosofische en wetenschappelijke pretenties. Politiek gesproken ging het om de herontdekking van de republiek en de democratie. Op religieus gebied wogen ‘gezag, geloof en traditie’ het zwaarst, zelfs voor de nog gematigde Kant, die toch opmerkte dat ‘de onmondigheid in godsdienstzaken niet alleen de schadelijkste, maar ook de ontierendste van alle is’. Als filosoof verkende de Königsberger als geen ander de grenzen van kennis en rationaliteit. Dat deed hij onder meer door wetenschappelijke kennis te zuiveren van alle dogmatische of esoterische invloeden, ervan uitgaand dat al onze wetenschappelijke kennis op onze zintuiglijke ervaring berust en op ons vermogen om die ervaring te

ordenen, te verifiëren en met anderen te delen. *Esoterische* kennis, gebaseerd op het doorgeven van geheime en oncontroleerbare kennis, bleef hem even vreemd als wetenschappelijke kennis die op een buitenaardse *openbaring* zou berusten. In God een verklaring zoeken voor de wereld waarin we leven, was voor de vrome piëtist ondenkbaar. Elke *kennis* van God heeft de grootste denker van de verlichting kordaat afgewezen.

Niet dat de verlichters ervan uitgingen dat alle mensen als vanzelf redelijk handelen, wel dat ze dat *behoren* te doen. In kantiaanse termen ‘leven we in een tijdperk van verlichting’, maar nog lang niet ‘in een verlicht tijdperk’. Natuurlijk dachten radicalere verlichters dan Kant daar anders over, maar die begrepen evenmin dat mensen hun onmondigheid ‘aan zichzelf te wijten hadden’. Vooral de Franse verlichter Rousseau, alweer een tijdgenoot van Kant, ging er immers van uit dat het de samenleving was die mensen onmondig hield. Zodat je alleen maar de samenleving hoefde te veranderen, zo leerden ook veel latere revolutionairen, om mensen hun *natuurlijke* mondigheid en hun vrijheid terug te geven.

Elk Europees of Noord-Amerikaans land had in de achttiende eeuw zijn eigen verlichters. Nooit was de verlichting een eenheidsworst waarvan iedereen zich in gelijke mate kon bedienen. Elk land had zijn eigen accenten, zijn eigen voorkeuren en zijn eigen dwarsliggers. Dezelfde verlichting die in Frankrijk en Amerika aan de basis lag van de Franse en de Amerikaanse revolutie ging zeer snel haar eigen weg, in elk onderdeel – politiek, religieus, wetenschappelijk, filosofisch – grondig verschillend van die van andere tijdgenoten. Omdat vooral de radicale uitersten, zeker op het snijpunt van politiek en religie, al heel vroeg de tegenbeweging opriepen, de romantiek, die de verlichting het felst zou bestrijden.

Het ideaal bleef hetzelfde. In vrijwel alle Europese talen verwijst de verlichting naar het licht van de redelijkheid. De *Siècle des Lumières*, maar ook *l'Europe éclairée*, in Frankrijk, de *Enlightenment*, maar ook *the Age of Reason* in de Angelsaksische wereld, de

Secolo dei Lumi in Italië, de *Siglo de las Luces* in Spanje, al kende de Latijnse wereld ook varianten als *Illuminismo* (Italië), *Ilustración* (Spanje) en *Iluminismo* (Portugal), naast de *Illuminaten* in het Duitse rijk. De eeuw van Kant kende zelfs *verlichte despoten*, te beginnen met de Pruisische koning Frederik II, de Russische tsarina Catharina II en de Habsburgse keizer Jozef II, en dat was niet eens grappig bedoeld. Op vele punten namen deze achttiende-eeuwse despoten, de directe opvolgers van het vorstelijk absolutisme, elementen van de verlichting over om hun land toch in vele opzichten te moderniseren. Op zijn minst om de directe invloed van de christelijke kerken – in politieke aangelegenheden – terug te dringen, om *verlichte* staatsinstellingen uit te bouwen en om industriële en wetenschappelijke ontwikkelingen te steunen.

Ironisch genoeg koesterden de grootste tegenstanders van de verlichting, de monotheïstische religies, hun eigen verlichting. Al in het bijbelboek Genesis staat de scheiding van licht en duisternis voor de allereerste scheppingsdaad, nog voor enig levend wezen werd geschapen. In de christelijke traditie staat de Heilige Geest voor een geestelijke verlichting – de vurige tongen – die voor christenen ‘het licht van de waarheid’ laat schijnen. In de drie monotheïstische tradities verwijzen mystieke genootschappen naar ‘een innerlijk licht’, dat gelovigen ook de diepste betekenis van ‘de geopenbaarde waarheid’ laat ontdekken.

Nieuw aan de achttiende-eeuwse verlichting was de centrale plaats van de redelijkheid als het enige licht dat de duisternis van het menselijke bestaan doet wijken. Dat heeft de achttiende-eeuwse Britse dichter Alexander Pope mooi samengevat in zijn eerbetoon aan de grootste Britse ontdekker van de natuurwetten van zijn tijd, Isaac Newton, een eerbetoon dat overigens in Newtons graf staat gebeiteld: *Nature and nature's laws lay hid by night – God said let Newton be, and all was light.*